

УДК 37:929 Сковорода

*Дар'я Мартиненко
(Суми)*

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ТА ІНСТИТУТ МАНДРІВНОГО ВЧИТЕЛЬСТВА

У статті аналізуються традиції українського вчительського просвітницького мандрівництва та внесок Г.Сковорода в його інтелектуально-громадську, змістову наповненість.

Ключові слова: український інститут мандрівного вчительства, Г.Сковорода, інтелектуали, мандрівні дяки (монахи), студенти, освіта, просвітництво.

Стаття посвячена аналізу традицій українського просвітительського странствія и вклада Г.Сковорода в его интеллектуально-гражданскую содержательность.

Ключевые слова: украинский институт странствующих учителей, Г.Сковорода, интеллектуалы, странствующие дяки (монахи), студенты, образование, просвещение.

The article analyzes traditions of Ukrainian educational travelling and contribution of G.Skovoroda in its intellectual and public content occupancy.

Key words: Ukrainian travelling magisterium institute, G.Skovoroda, intellectuals, travelling deacons (monks), students, education, enlightenment.

На сучасному етапі розвитку суспільства конституційно закріплено вільний доступ до освіти, чому сприяють розгалужена система навчальних закладів, інноваційні технології, форми та методи навчання. У XVII-XVIII ст. саме на інститут мандрівного вчительства була покладена функція всеобучу, адже існуючі заклади шкільництва були розпорошені територіально й не могли вмістити всіх бажаючих. Григорій Сковорода – найвідоміший представник вченого світу, який провів своє життя в мандрах, направлених не лише на самоосвіту, але й на просвітництво українського народу.

Період активної діяльності мандрівних дяків-вчителів був найпродуктивнішим часом українського шкільництва, проте він і досі залишається не достатньо висвітленим. До найвідоміших дослідників та біографів Г. Сковорода належать Д. Багалій, Г. Данилевський та М. Ковалинський. За радянського періоду досить активно велось вивчення життєдіяльності українського просвітителя, видавалися його твори (І. Іваньо, А. Ніженець, П. Поповим та ін.). На сучасному етапі заслуговують на увагу ґрунтовні дослідження І. Зязюна, Г. Панасюка, Д. Прокопова, І. Стогнія, О. Ткачука, О. Тулякова, Л. Федорчука. Визнаними сковородинознавцями також є І. Береза, О. Борзенко, Г. Верба, М. Корпанюк, О. Микитюк, О. Мишанич, М. Соляник, М. Спорадець, Я. Стратій, М. Сулима, Л. Ушкалов та ін. Творчу спадщину мандрівних дяків-вчителів досліджували Ю. Барабаш, П. Житецький, І. Франко. Фрагментарні відомості щодо діяльності мандрівних дяків містяться у працях з української історії, культури, педагогіки. Мандрівництво стало предметом наукових розвідок низки сучасних дослідників: О. Варипаєва (як феномен східнослов'янської культури), В. Федорченка та Т. Дьорової (як прообраз туризму) та ін.

Мета нашої статті – спроба комплексного висвітлення феномену мандрівного вчительства та аналіз діяльності Г. Сковорода як його репрезентанта.

Мандрівництво – одна зі стародавніх традицій людства з величезним пізнавально-виховним потенціалом. Як явище суспільного життя, вважаємо за доцільне, розглядати його в контексті наступної типологізації: мандрівництво-паломництво, мандрівне вчительство та мандрівництво задля наукових відкриттів.

Як явище народного життя, мандрівництво виникло в східнослов'янській культурі у X – XI ст., увібравши в себе уявлення, характерні для попередніх культурних епох. Перш за все, мандрівники з України, керуючись прагненням пізнати світ, відвідували країни Західної Європи та Близького Сходу: купці вирушали на пошуки нових торговельних шляхів, а військові дружини князів здійснювали завойовницькі походи на сусідні території. Першою українською жінкою-мандрівницею можна вважати княгиню Ольгу, яка, як відомо, не тільки особисто об'їхала всю територію Київської Русі, але й відвідала Константинополь.

У духовному житті давньої України найважливішою подією було запровадження християнства, що вплинуло на розповсюдження явища паломництва. Першим мандрівником-паломником вважається Св. Антоній з Чернігівщини, засновник Києво-Печерського монастиря, який здійснив дві подорожі на Схід за часів Володимира Великого та Святополка Володимировича. Історичні джерела повідомляють також про трьох київських першопрохідців, які в XI-XII ст. подорожували до святих місць: ігумена Дмитріївського монастиря Варлаама, ігумена Нифонта, інок Київського Печерського монастиря Єфрема.

Першим же українським паломником, який залишив опис своєї подорожі до Святої Землі – Єрусалима, був ігумен одного з монастирів Чернігівщини Данило. Він збагатив свої записки не лише сакральною інформацією, а й надзвичайно цінним матеріалом географічного, історичного, етнографічного змісту, моментами спілкування, які засвідчують повагу приймаючої сторони до «руських паломників» і гордість паломників за «свою Руську землю».

Тривала історична традиція мандрівництва, розвиток духовного паломництва, активізація освітньої міграції з XV ст., зростаючий потяг до наукових відкриттів у XVII-XIX ст. зумовили появу на українських землях всесвітньо відомих подорожників, представників визначених вище течій мандрівництва: Василя Григоровича-Барського, Григорія Сковороду, Миколу Миклухо-Маклая та ін.

У контексті паломництва слід відзначити письменника і мандрівника світового значення Василя Григоровича-Барського. Як згадував його молодший брат Іван, видатний архітектор XVIII ст., Василь з дитинства був «допитливий» та «мав охоту бачити чужі країни». Тож закономірним є той факт, що після навчання вдома, він попрямував до Київської академії та єзуїтської академії у Львові, а задля подальшого самовдосконалення протягом 25 років мандрував Грецією, Єгиптом, Сирією, Аравією, Константинополем, Єрусалимом. Цікаво, що незвичним життям цього мандрівника-паломника цікавився О. Розумовський, який мав намір опублікувати подорожній щоденник В. Григоровича-Барського (оригінал якого зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського) [7].

Існує докорінна відмінність В. Григоровича-Барського від попередніх українських паломників: опис святих місць у нього – це лише частина великої за обсягом розповіді про країни та міста Європи, Близького Сходу та Єгипту. Записки стали відзеркаленням внутрішніх перетворень мандрівника (з допитливого юнака на вченого нового часу, котрому притаманні риси вдумливого підходу до інтелектуальних надбань попереднього часу, уважного дослідження явищ і фактів дійсності). Його подорожній щоденник містить відомості про досить чітко організовану систему притулків для подорожніх у європейських містах, монастирі та інші релігійні заклади, які допомагали православним прочанам на Балканах і в Греції, караванні маршрути Близького Сходу [4].

Присвятивши життя пізнанню, дослідженням та спостереженням, В. Григорович-Барський був цілковито позбавлений потягу до збагачення, вочевидь більше цінуючи спостереження, розуміння і знання. Це споріднює його із Г. Сковородою – представником дещо іншого напрямку мандрівництва.

Оригінальним феноменом культурно-освітнього життя Лівобережної та Слобідської України XVII-XVIII ст. був інститут мандрівних дяків. Життєдіяльність мандрівних учителів була тісно пов'язана з функціонуванням українських церковно-парафіяльних шкіл, адже посада дяка при церкві традиційно поєднувалася з посадою вчителя.

За способом життя та освітніми характеристиками ці дяки-вчителі нагадують західноєвропейських вагантів і клириків. Проте, українські мандрівні студенти і дячки не тільки сприяли формуванню естетичних смаків населення, але й несли в народ просвітництво, знайомлячи з церковно-релігійними й світськими аспектами життя. Плодами їхньої творчості були не тільки вірші (чисто бурлескного характеру), присвячені побутові, різним житейським новинам, але й багато українських пісень, які вважаються народними.

Як правило, це були студенти Києво-Могилянської академії або ж Переяславського, Харківського, Чернігівського колегіумів, які, прослухавши кілька курсів, переважно поетики та риторики, на канікулах мандрували Україною. Багато з них не поверталися на навчання, приставали до дяківських шкіл, кращі ж вступали на «кондиції» до шляхетських людей і отримували почесне звання «інспектора». Іноді ректори надавали бідним студентам довготривалі відпустки з тим, щоб вони мали змогу заробити кошти для подальшого здобуття освіти [5, с.193–194].

Найнадійнішим пристанівком для мандрівних вчених людей була церковно-парафіяльна школа. Якщо священика і парафіян влаштовував мандрівний «школяр» (цікаво, що особлива увага приділялася його голосові та знанням церковної служби) він залишався дячком і ставав одночасно «паном бакаляром» і «паном директором» в школі. Виборність цієї посади, на нашу думку, належить до демократичних традицій вітчизняного шкільництва. До його службових обов'язків входило навчання дітей церковного причту, посполитих, козаків і старшини граматиці, читанню псалтиря і часослова, церковних наспівам на вісім голосів. Досить часто, знайшовши стабільне місце, спудеї там і залишалися, а інші продовжували свої мандрівки, переходили з місця на місце, шукаючи не лише заробітку, але й нових вражень та знайомств.

Тож попри їхню причетність до розповсюдження рукописної літератури, влаштування театральних вистав та вертепів, перш за все, мандрівні дяки виконували учительську місію, взявши на себе функції пересувної школи, адже на багатьох хуторах і присілках навчальних закладів не було. Завдяки їм кожна дитина мала змогу навчатися близько від дому за цілком посилену плату. Це сприяло забезпеченню початкового всеобучу всіх дітей шкільного віку в Україні, що мало дуже важливе освітнє значення.

Мандрівні дяки користувалися високим авторитетом серед української громадськості, адже були тісно пов'язані з народом, вчили дітей рідною мовою із застосуванням доступних і зрозумілих засобів народної педагогіки, в дусі народних чеснот і норм християнської моралі, не цуралися фізичної праці, допомагаючи селянам у господарюванні [1, с.103].

Маючи на меті об'єктивне висвітлення такого специфічного явища української культури як мандрівництво, слід зауважити, що не всі мандрівні «школяри» та «дяки» дбали про заробіток для продовження навчання. Серед них зустрічалися люди, які не вживалися з жорсткими умовами соціальної дійсності, а також ледарі, які обирали шлях мандрівництва задля безтурботного життя та відчайдушних пригод. Проте, попри неоднозначність громадського інституту мандрівництва, за всіх його недоліків, усе ж це був прогресивний просвітницький рух, що органічно поєднав книжну та народну мудрість, зробивши цінний внесок в історію української освіти та культури.

Відомий дослідник історії Слобідської України Д. Багалій наводить цікаві відомості про тих, хто навчався та навчав у тогочасних церковно-парафіяльних школах. Так, чернець Аркадієвої пустині, а потім ієромонах Харківського Покровського монастиря Йоаникій, вивчивши слов'янську грамоту, протягом 27 років був мандрівним дяком. Мандрівником із найбільшим стажем можна вважати Кузьму Порадина, який 50 років свого життя провів у мандрівках. Він так звик до подорожей, що не осів навіть після одруження і народження сина, а на 70-му році свого життя постав перед судом як безпаспортний чоловік. У своїх

мандрівках він пройшов Слобожанщину, Воронежчину і Дон, будучи дячком і шкільним учителем при церквах, домашнім учителем у поміщиків і селян [1, с.188].

Такою тривалістю мандрів Кузьма Порадин дещо відрізняється від загалу мандрівних дяків. Подорожувати треба було усім бажаючим здобути глибшу освіту, чому сприяло й те, що школа була притулком для кожного подорожнього.

Своєрідним способом удосконалення освіти, що було досить несподіваним рішенням, як для вихідця із забезпеченої родини сотника Переяславського полку, вирізняється мандрівний дяк Ілля Турчиновський: вивчивши граматику, часослов і псалтир, він у 1710 р. залишив рідних і попрямував сільськими школами, спочатку для поглиблення власних знань, а потім і для передачі їх наступним поколінням.

Відомим мандрованим монахом був Климент Зіновійв, змушений вести мандрівний спосіб життя, оскільки збір добровільних пожертвувань був його монастирським обов'язком (досить обтяжливим для нього). Завдяки своїй творчій спадщині (типовій «літературі мандрів») у свідомості наступних поколінь він став представником певного типу мандрівного вчителства [2, с.107–108].

Тип народного мандрівника-вчителя, який стоїть поза будь-якими інституційними і соціально-ієрархічними рамками, сповідує неортодоксально релігійний світогляд, функціонує в тисячолітньому культурному полі з врахуванням фольклорної традиції (починаючи з калік перехожих і прочан до святих місць), знайшов одне з найбільш повних утілень у Г. Сковороді. Водночас ерудиція, філософська глибина та масштабність мислення Григорія Савича, який піднявся на найвищий рівень знань свого часу, ставили його на «голову вище» від загалу мандрівних «спудеїв» – переважно простих вихідців із церковно-парафіяльної школи. Власне в його творчості мандрівництво – не просто звернення до феномена народного життя, але й спосіб самовираження та основа світогляду [3, с.9–10]. Але й тут можна визначити невідповідності, бо скитання сільськими парафіями, навчання грамоти за сумісництвом з обов'язками дячка не можна адекватно співставляти з відвідинами Петербурга, Москви, країн Європи, викладанням піітики та давньогрецької в кращих українських колегіумах; та й до його мандрівок Слобожанщиною, Г. Сковорода був уже визнаний мудрець й авторитетний філософ, про знайомство та спілкування з яким мріяли навіть сильні світу цього.

Після навчання в Києво-Могилянській академії бажання знати і пізнавати нові обрії завело полтавського козака на три роки у далекі краї, а володіння грецькою, латинською та німецькою мовами відкрило йому двері до університетських зал, бібліотек, забезпечило можливість нових знайомств із відомими вченими, таких як відомий філософ І. Кант. Майже без грошей, як вважає дехто з дослідників, пішки обійшов Г. Сковорода Угорщину, Польщу, Німеччину та Італію. Повернувшись в Україну, був учителем у Переяславському колегіумі, двічі жив і працював учителем-наставником у родині поміщика С. Томари, був викладачем поезії у додаткових класах Харківського колегіуму і казенному училищі. Це була вже самостійна пора його практичної педагогічної діяльності.

В основу своєї системи виховання Г. Сковорода поклав принцип природовідповідності: «узнав собственную в себе способность, по оной употребить себя в жизни» [6, с.454–455]. Дитина має народитися в здоровому моральному середовищі і тоді їй не важко буде прищепити ази науки і ціннісні засади.

Під кінець 70-х років XVIII ст., після різних конфліктів із властями, Григорій Сковорода «начал чувствовать вкус в свободе от сущностей и пристрастий житейских в убогом, но безпечальном состоянии, в уединении, но без расстройки с самим собой», тож присвятив решту свого життя мандрівці, «посещал больных, утешал печальных, разделял последнее с неимущими, выбирал и любил друзей по сердцу их» [6, с.445–447]. Під гаслом «Всяк должен узнать свой народ і в народі себе» його подорож тривала майже тридцять років до самої смерті в 1794 році. У ній ніколи не розлучався філософ із Біблією, сопілкою або флейтою і своїми писаннями.

Г. Сковорода притягував до себе інтелектуалів свого часу і сам шукав цікавих співрозмовників. Так, досить часто він бував у с. Гужвинському в поміщиків Земборських, у с. Гусинці Ізюмського округу Харківської губернії у дворян Сошальських, у воронезьких поміщиків Тев'яшових, у Бурлуках у Захаржевських, у Щербініних у Бабаях, у Ковалевського в Іванівці, у Хотетові, Старо-Харківському, Харківському училищному, Охтирському, Сумському, Святогірському, Сіннянському монастирях. Як твердить Д. Багалій, всі вчені люди визнавали за ним справедливі думки, ґрунтовні роздуми, чуттєві мотиви, благородні правила. Навіть не маючи прихильності до певних людей, Г. Сковорода намагався поспілкуватися з ними, спонукаючи їх до самопізнання.

Відкинувши звичний спосіб існування з його гонитвою за матеріальними благами та відмовою від простого, трудового, близького до природи, життя, відповідно до свого вчення, не йдучи шляхом більшості своїх краян, для яких освіта була лише засобом підняти власний соціальний статус, він спрямував своє життя на розумове та етичне просвітництво українського народу.

Г. Сковорода не був відірваним від суспільства мислителем, а пропагандистом власного світовідчуття. На сучасників філософ впливав переважно моральними розмовами і листами; що ж стосується його творів, то вони не були надруковані й доступні вузькому колу прихильників із духовної і світської інтелігенції.

Григорій Сковорода мав величезний вплив на своїх сучасників і майбутні покоління не лише своєю етичною наукою, а головним чином практичною діяльністю, в якій вчення було в повній гармонії з життям. Його життєдіяльність стала кульмінацією розвитку інституту мандрівного вчителювання і водночас мала свою специфіку. Так, отримання засобів до існування не було самоціллю Григорія Савовича (як це було у мандрівних дяків), пріоритетом для нього завжди був духовний пошук. Г. Сковорода символізував закінчення доби свободолюбства та вільного мандрівництва, перерваної чіткою регламентацією життя з боку російського уряду. Як порубіжна фігура, він ознаменував історичну вичерпаність старих школярсько-дяківських форм просвітництва і творчості та неминучість переходу до наступної доби з новими філософсько-педагогічними ідеями [2, с.109–110].

Продовжувачем традиції Г. Сковороди, що ґрунтувалася на глибинних засадах національної ментальності і підтримувала плідний культурний обмін цінностями, був М. Гоголь, життєтворчість якого є новим етапом у розумінні феномена мандрівництва, повністю переводячи його в духовну площину, що стало неминучим за жорстких умов тогочасся. Духовне мандрівництво письменника проявилось і на зовнішньому рівні: про це свідчать його листи і паломництво до Єрусалиму [3, с.10].

В умовах офіційної заборони інституту мандрівного вчителювання, духовна енергія українства, спрагло до пошуків, знайшла свою «легальну» реалізацію в активізації наукових досліджень у XIX ст. Так, одним із організаторів і керівників першої російської навколосвітньої експедиції був Ю.Ф. Лисянський родом з Ніжина, який зібрав великий етнографічний матеріал на Гавайях, Алясці, в Китаї. Вагомий внесок у дослідження Центральної Азії вніс нащадок запорізького козака Паровальського – М.М. Пржевальський. Визначним українським мандрівником і вченим був Микола Миклухо-Маклай (правнук хорунжого Запорізького війська), автор понад 160 наукових праць з антропології, географії й етнографії, який здійснив низку подорожей до Нової Гвінеї, Філіппін, Малакки, Австралії, Меланезії, Мікронезії [7]. Його ім'я наразі носить Інститут етнографії та антропології Російської Федерації.

Отже, мандрівництво – одна з найдавніших традицій українського народу. Можна з впевненістю казати про значний наукомісткий потенціал українських мандрівників (паломників та вчених), проте найбільшим феноменом, на нашу думку, є інститут мандрівного вчителювання. З цього боку слід відзначити негативний вплив політики уряду Російської імперії кінця XVIII ст., коли українське суспільство було позбавлене тих інститутів, що могли б забезпечити йому спадковість набутих протягом кількох століть історичних традицій, зберегти свої особливості та цілісність (перш за все, маємо на увазі інститут мандрівних дяків).

Г. Скворода, попри його характерні особливості, став найвизначнішим представником феномену мандрівного вчителства, якого вирізняє рідкісна відповідність слова і справи, гармонія вчення і життя. В основі його світогляду, загостреного почуття справедливості, співчуття до простого люду, напруженого пошуку шляхів удосконалення існуючої реальності та самої людини лежить глибинний демократизм, властивий у дещо спрощеній формі переважній більшості мандрівних учителів.

Подальше дослідження традиції мандрівного дяківства XVIII ст., властивого українській ментальності, безсумнівно збагатить уявлення про особливості формування національного філософського та педагогічного мислення.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій; [передмова, коментар В. В. Кравченка; художник, упоряд. іл. В. О. Ріака]. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.: іл. – (Пам'ятки історичної думки України).
2. Барабаш Ю. Григорий Скворода и традиция «мандров» / Ю. Барабаш // Вопросы литературы. – 1988. – № 3. – С. 86–110.
3. Варипаєв О.М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / О.М. Варипаєв. – Х., 2000. – 19 с.
4. Григорович-Барський В. Странствованія (Уривки) [Електронний ресурс] / В. Григорович-Барський // Странствованія Василья Григорьева-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 гг. : в 4 т. / [под ред. Н. Барсукова]. – СПб., 1885-1887. – Т. 1-4. – Режим доступу:
http://litopys.org.ua/old18/old18_34.htm.
5. Житецкий И. Странствующие школьники в Старой Малороссии / И. Житецкий // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – № 1-3. – С. 189–205.
6. Скворода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. С. Скворода; [ред. кол.: В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 574 с.
7. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні [Електронний ресурс] / В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова. – К. : Вища школа, 2002. – 195 с. – Режим доступу:
http://tourlib.net/books_history/fedorchenko.htm.

Стаття надійшла до редакції 2 березня 2011 року